

B. Exkurz: Z dějin slavistiky

Také zakladatelé slavistiky viděli svůj předmět areálově, tedy i Josef Dobrovský, Jan Kollár a zejména Pavel Josef Šafařík/Šafárik (1795–1861). Posledně jmenovaný se narodil za Velké francouzské revoluce a žil za následných celoevropských válek včetně napoleonských, které změnily mapu Evropy, „zmenšily“ svět a otvíraly jej dokořán blahodárnému vanutí nového myšlení, věd a umění. I dnes žijeme v přelomovém období, kdy již nestačí číst staré věci postaru nebo v nich naopak hledat jen aktuální přesahy; je třeba tyto procesy spojit: jít ad fontes a nově přečíst staré úvahy, na jejich pozadí si uvědomit, že *nihil novi sub sole*, ale současně, že v humanitních vědách se pokrok děje po malých krůčcích, spíše než zásadními zvraty jen posuny důrazu.

Pohled slavisty na dílo Pavla Josefa Šafaříka je poněkud zahanbující. Uvědomujeme si na něm, že dosud vlastně neexistují moderní, nové dějiny slovanských literatur, které by rozsáhlý materiál scelily hlubinně, z odstupu, nahladu i podhledu tak, jak to ve své době učinil tento významný vědec a zejména slavista evropského a světového jména. Snad jen dílo Jana Máchala *Slovanské literatury I–III* (1922–1929) a *Slovesnost Slovanů* (1928, něm. 2003, nová česká edice 2012) Franka Wollmana, by se mu mohly konkurovat co do aktuálnosti materiálu a originality vidění. Máme na mysli především Šafaříkovo dílo *Die Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (viz moderní edici Jana Petra z roku 1983).² Důležitý je ovšem také slovenský překlad a edice *Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých nářečí* z roku 1963.³

Stačí se jen podívat, kteří badatelé se Šafaříkovým dílem zabývali: jeho jméno silně zaznělo ve zvěčnělém českém svazku z pohnutého roku 1939 *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, ale psali o něm také Jiří Horák, Konstantin Jireček, Milan Kudělka, Karol Rosenbaum, Miroslav Kvapil, anglický bohemista a slovakista Robert Pynsent, Imrich Sed-

2 Pavel Jozef Šafárik: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Prof. Dr. Jan Petr, CSc., Prag. VEB Domowina-Verlag, Bautzen 1983. Nach einem Exemplar der Sächsischen Landesbibliothek Dresden, das uns freundlicherweise für den Neudruck zur Verfügung gestellt wurde. Das Vorwort wurde aus dem Tschechischen übersetzt von Paul Völkel.

3 Pavel Jozef Šafárik: *Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých nářečí*. Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1963. Vedecký redaktor Karol Rosenbaum, recenzenti Andrej Mráz, Oldřich Králík. Z nemeckého originálu *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Budín 1826, preložili, edične pripravili a poznámky napísali Valéria Betáková a Rudolf Beták. Úvodnú štúdiu napísal Karol Rosenbaum.

lák, František Všeticka, samozřejmě již zmínění Frank Wollman a Jan Petr, v poslední době velmi výrazně Ján Koška.⁴

P. J. Šafařík se narodil 13. května 1795 v Kobeliarově v rodině evangelického faráře, zemřel 26. června 1861 v Praze. Kromě domácího vzdělání od otce to bylo německo-maďarské gymnázium v Rožňavě a Dobšíně a pak v letech 1810–1815 evangelické lyceum v Kežmarku, kde také vytvořil svou prvotinu *Tatranská múza s lýrou slovanskou* (1814). Odtud pak evangeličtí studenti odcházeli na univerzitu do Jeny. Zde Šafařík studoval jazykozpyt, filozofii, estetiku a zde se také stal doktorem filozofie. Léta pobytu v Jeně nazýval „excilium corporis, paradisus animae“, tedy vyhnanství těla a ráj duše. Po krátké epizodě vychovatelství v Bratislavě a Budě u rodiny Kašpara z Kubína se seznamuje s Františkem Palackým a vydávají spolu proslulou obranu české časomíry čili metrického verše v díle *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozódie*. Od podzimu 1819 je Šafařík profesorem a pak i ředitelem pravoslavného gymnázia v Novém Sadě v Srbsku. Ve 20. letech 19. století tu vydává časopis *Srbski letopis* a je u zřízení Matice srbské. Zde také píše proslulou knihu *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (1826), zakládající dílo srovnávací slovanské literární komparistiky, z něhož – zdá se – vydatně čerpal Adam Mickiewicz ve svých přednáškách na Collège de France, které jsou podle našeho soudu ne zcela po právu pokládány za počátky slovanské komparistiky.

Freiburský profesor a český slavista Antonín Měšťan (1930–2004) prokázal Šafaříkovu prioritu – jeho handicapem byla němčina, již bylo dílo napsáno – ta byla omezena na střední Evropu, zatímco Mickiewiczova francouzština mu otevřela cestu do celého tehdejšího vědeckého světa. Toto dílo bylo však jen počátkem Šafaříka-slavisty, i když na něm vlastně pracoval po celý život a přepracovával je: posmrtně vyšla část *Geschichte der südslawischen Literatur* (1864). Ze Srbska však nakonec – jak známo – odešel, a to v podstatě kvůli své náboženské denominaci, neboť jeho místo ředitele na pravoslavném gymnáziu pak zaujal pravoslavný. Nepřijal místo v Bratislavě a když Palacký připravil v Praze aspoň ty základní podmínky, odchází tam: v letech 1834–35 je redaktorem Světozoru, pak deset let (1837–1847) cenzorem beletrie, redaktorem Časopisu Českého muzea (1837–1843) a kustodem v univerzitní knihovně. V roce 1837 dopisuje své stěžejní dílo *Slovanské starožitnosti*, paleoslavistice věnoval dílo *Památky dřevního písemnictví u Jihoslovanů* (1851), *Památky hlaholského písemnictví* (1853), spis o časo-

4 J. Koška: *Recepčia ako tvorba*. Slovensko-bulharské literárne vzťahy (1826–1989). Veda, Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava 2003. Viz naši recenzi: *Recepce je kreace* [Ján Koška: *Recepčia ako tvorba*. Slovensko-bulharské literárne vzťahy (1826–1989). Veda, Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava 2003, 190 s.]. Alternativa Plus, roč. VIII., 2004, č. 1–2, s. 127–130.

vé následnosti hlaholice a cyrilice, kde polemizuje s Josefem Dobrovským, a to *Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus* (1858) a bohemistické dílo *Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache*, které vydal roku 1840 spolu s Františkem Palackým. Podstatné byly také Šafaříkovy slovanské styky, mimo jiné s Michailem Pogodinem, Waclawem Macejowským a Václavem Hankou, známé jsou jejich styky v Mariánských Lázních a seznámení s Nikolajem Vasiljevičem Gogolem, který sem přijíždí roku 1839 jako známý povídkář a dramatik, jenž pracuje na Mrtvých duších. Nepochybně Šafaříkovou zásluhou se Pogodin začal učit česky.

Pavel Jozef Šafařík jako Slovák náleží i dnešní slovenské vědě, slovenské slavistice; současně však tvořil ve státním útvaru, který byl multinacionální a multikulturní: to, že se problémy národů tehdejšího Rakouska neřešily uspokojivě, vedlo nakonec k jeho rozpadu, nicméně Šafařík jako Slovák zasáhl do řady kulturních činností, takže se k němu právem může hlásit i česká, německá a maďarská slavistika – jeho klíčové dílo vychází německy v Budíně (Budě): mezi češtinu a němčinu dělil tento slovenský evangelík svou vědeckou produkci. Jeho dílo je tedy typicky středoevropské a evropské: je slovenským slavistou, ale na základě jazyka jeho děl se k němu mohou hlásit Češi, Němci, patří stejně tak k tradicím uherské slavistiky a kvůli jeho zásahu do kulturních dějin Srbů se k němu právem hlásí i jižní Slované.

Ostatně jeho již zmíněné klíčové komparatistické dílo, jímž se stal zakladatelem tradice srovnávací slovanské literární vědy, je na titulní straně uvedeno jménem *Paul Joseph Schaffarik, doctor der Philosophie, professor am Gymnasium in Neusatz, der Philologischen Gesellschaft in Jena Mitglied* – vydáno bylo jako součást císařsko-královských spisů.

Základním pojetím, jímž v *Dějinách slovanské řeči a literatury* Šafařík pokračuje v koncepci Josefa Dobrovského, je **areálový pohled**, tj. komplexně územní pojetí slovanské filologie. V úvodu (Einleitung) najdeme prostorově ukotvený výklad o původu Slovanů (Abstammung, Wohnsitze u. Thaten der alten Slawen, Religion und Sitten, Cultur u. Sprache der alten Slawen, Slawischer Volksstamm im dritten Jahrzehnt des XIX Jahrhunderts. Character und Cultur der Slawen im Allgemeinen, Schicksale und Zustand der slawischen Literatur im Allgemeinen. Uebersicht einiger Beförderungsmittel der Literatur unter den Slawen). Je to především obecné pojetí Slovanů a slavistiky, kulturně historický půdorys, který determinuje další výklad.

První díl (Erster Theil) logicky začíná kapitolou Südöstliche Slawen: bere tedy Šafařík jižní Slované mluvící jazykem, který se stal základem prvního slovanského spisovného jazyka – staroslověnštiny –, a východní Slované, kteří tento jazyk, především v podobě ruštiny převzali do systému psané i mluvené řeči jako syntézu východoslovanského a jihoslovanského jazyka.

Zajímavé jsou proporce a význam, který je jednotlivým „slovanským nářečím“ připisován: zcela zřetelně je dominantní ruská a česká literatura: to má v první třetině 19. století ještě svou logiku, definitivně se to mění v 19. století ve prospěch polské literatury: tradice české literatury přece jen sahají až do období románského a vrcholu dosahují v gotice Smilovy školy: ani česká renesanční a hlavně humanistická literatura není zanedbatelná, zejména ve spojení s významem Prahy jako královského a císařského sídla celoevropského významu (Karel IV., husitské války, Jiří z Poděbrad, Jagellovci, Rudolf II.).

Ještě si je nutno uvědomit, jak Šafařík užívá jednotlivé pojmy, resp. termíny: českou literaturu nazývá „böhmische Literatur“, což je označení především zemské a znamená prostě literaturu psanou v zemích Koruny české, spíše však jen v Čechách, i když myslí zjevně především literaturu psanou skutečně česky, tedy slovanským jazykem. Podobně píše nikoli o slovenské literatuře, ale o řeči a literatuře Slováků, což má také podobný nadjazykový ráz: uvědomme si, že kromě slovanského jazyka tu byla především latina a později – jako v zemích Koruny české – němčina a ještě mnohem později (de facto výrazněji od 18. století) v horních Uhrách, tedy na dnešním území slovenském, maďarština. Pojem „böhmisch“ je však poněkud sporný: jelikož slovo „tschechisch“ je poměrně nové a začalo se užívat *via facti* až po roce 1918, bylo slovo „böhmisch“ užíváno skutečně pro češtinu jako západoslovanský jazyk (angl. Bohemian). Nejde zdaleka o hru se slovy: ta jsou klíčová pro pochopení významů dnes zastřených nebo znejasněných.

Jasnější pohled poskytne Šafárikovo rozdělení jazyků, tedy „nářečí“ (Mundarten): na počátku stojí staroslověňština, to však není stará vývojová fáze jazyka, ale v podstatě umělý nebo uměle dotvořený jazyk založený na bázi jihoslovanské, resp. egejsko-makedonské nebo egejsko-bulharské – na rozdíl od obou dnešních moderních jazyků jde však o jazyk syntetický, nikoli analytický. Pak následuje ruština sestávající se z velkoruštiny, maloruštiny a běloruštiny, pak srbština, kam patří bulharština, sama srbština, dalmatština a bosensština, pak chorvatština a nakonec slovinština (slovenisch) neboli vindština (windisch). To vše jsou jazyky jihovýchodní. Ze severozápadních to jsou čeština skládající se z češtiny a moravštiny (není to omyl, neboť k připojení moravského národa a moravského jazyka k českému národu a českému jazyku došlo pod tlakem národního obrození a česko-německého nacionalismu teprve v průběhu 19. století – změnu fixují Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě – v nových vydáních se jména země vynechávají – důvod neznám – Šafárikova přítele a podporovatele, rodem Moravana Františka Palackého), slovenština, srbština (sorbisch) v Lužici horní a srbština v Lužici dolní (u Šafárika Ober Lausitz, Nieder Lausitz), starém to území Českého státu, polština sestávající se z velkopolštiny, malopolštiny, slezštiny a dalších nářečí. To je dělení víceméně přesně odpovídající stavu z počátku 19. století: je tu ještě mnoho přechodových

jazykových, kulturních a mentálních pásem; kontury dnešních slovanských jazyků, resp. slovanských jazyků národních států nejsou zdaleka tak ostré. Jako příklad může sloužit fakt, že Češi a Slováci v podstatě do 30. let 19. století a někdy i déle nepotřebovali pro čtení polské literatury žádné překlady a také se mnoho nepřekládalo, četlo se v originále asi tak, jak dnešní Slovák čte česky nebo Čech slovensky. V podstatě průměrně vzdělaný Čech či Slovák ostatně v té době četl s porozuměním ve všech slovanských jazycích.

Jít ad fontes neznamená jen zopakování, ale hlavně nové přečtení Šafaříka jako slavisty a jeho nahlížení z dnešního zorného úhlu. Geograficko-areálové pojetí již bylo zmíněno, zachycení diferenciací také. Další dva důvody, pro než je Šafařík jedním ze dvou či tří zakládajících světových slavistů spočívá jednak v uceleném vidění slovanské filologie jako syntézy jazyka a literatury, tedy lingvistiky a literární vědy, resp. dalších disciplín včetně folkloristiky a etnologie a etnografie, samozřejmě historiografie a politiky, resp. státovědy či dnešní politologie, jednak v samozřejmosti srovnávacího přístupu, jímž se vlastně budovaly základy srovnávací slavistiky, na niž pak navázali další, zejména Bratislavan, Brňan a Pražan Frank Wollman jednak v již zmíněné *Slovesnosti Slovanů*, jednak v metodologicky pojaté studii *K methodologii srovnávací slovesnosti slovanské* (Brno 1936).⁵ Na rozdíl od Šafaříka budoval toto srovnávání a tuto slovanskou celistvost na vnitřní diferenciaci a především na literárním tvaru, nikoli pouze ideji a tématu, nicméně areálový přístup je tu stále patrný.

Jak vyplývá za samotného textu knížky a z úvodní studie je Wollmanova *Slovesnost Slovanů* dílem v jistém smyslu výjimečným nejen dobově, ale také všeobecně, tedy i pro dnešní dobu a dnešní slavistiku.⁶ Slovanský znak či slavismus, tedy i kvalita slovanských literatur, není chápán jen jako vlastnost delimitační, ale především scelovací, integrující a dokonce přesahující, transcendingující. Slovanské literatury jsou viděny jako celek, ale současně jako difference, rozpolcenost, pluralita, semeniště a kadlub vlivů a průníků,

5 Viz německý překlad (Frank Wollman: *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen. Herausgegeben von Renate Belentschikow und Reinhard Ibler, Bd. 7. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003). Nová česká edice Frank Wollman: *Slovesnost Slovanů*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Česká asociace slavistů ve spolupráci s Ústavem slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Středoevropským centrem slovanských studií a Slavistickou společností Franka Wollmana. Red.: Eva Niklesová, redakční spolupráce: Natálie Čuvelva. 2. vyd. (1. vyd. 1928). TRIBUN EU, Brno 2012.

6 Vycházíme zde z textace původní krátké české studie *Sedmero poznámek k Wollmanově Slovesnosti Slovanů*, která je v německé verzi součástí edice *Die Literatur der Slawen*. Srov. *Sieben Bemerkungen zu Frank Wollmans Slovesnost Slovanů*. In: Frank Wollman: *Die Literatur der Slawen*. Herausgegeben von Reinhard Ibler und Ivo Pospíšil. Aus dem Tschechischen übertragen von Kristina Kallert. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien 2003. (aus dem Tschechischen übersetzt von Reinhard Ibler).

jako vnitřně rozrůzněná, a přece celistvá entita (eidos). Slované literatury reflektují nejen etnicitu Slovanů a jejich historický vývoj, ale také a především prostorově administrativní kategorie, například střední Evropu, Balkán, východní Evropu a v přesahu i Asii. Tyto kontexty bere Wollman masivně do úvahy, kdykoli je to možné a funkční: ukazuje slovanský svět jako vždy otevřený ostatní Evropě (italská kultura v Dalmácii, germánské působení na západní Slované, Rusko a Evropa apod.) Wollmanovou metodou je vidění jevů ve vzájemných souvislostech a propojeních, nikoli izolovaně: to autor nejen deklaruje, ale také v praxi realizuje. Například takto několika tahy načrtl problematiku středověkou, renesanční, humanistickou, reformační a rekatolizační: „*Slovanský západ v 15. století odvracel se ve smyslu Ježíšovy ‚blahověsti‘ od života, pro ‚pravdu‘ nešetřil života, bušil na samy brány zásvětí, popíral život. Zatím slunná Dalmácie, obluzována zeleno-modrým tajemstvím zlatoskvoucího Jadranu, vzdávala se hlasu života [...]; první milenka, rafinovaná Itálie, stala se jí praeceptorou in artibus. Duch středomořského člověka s krví, regenerovanou značnou příměsí barbarskou, vypěl do té míry, že začal pochybovat o pravdivosti samospasitelného dogmatu římského. [...] Dualismus pohanského života a křesťanské smrti stal se výrazem románského plemene. [...] Není divu, že z renesance po velkých nábězích italských zůstal v slovesném umění jen odvar – literární humanismus, který se zcela neškodně mohl spojovat s katolicismem i s reformací a přes Polsko dokonce s pravoslaviím. Ale i tento teoretický humanismus, jenž z římské vzdělanosti přejal vlastně plně privilegovaně třídní výlučnost, stupňovanou nyní smrtí jazyka, kdysi tak slavného, a kontrastující tolik s davovou obecností hnutí reformačního, byl umělecky i ideově postupem, třeba zůstal – daleko přes své jméno – od ‚humanity‘ Karlovy a humanity moderní.*“⁷

Základní Wollmanovou tezí je to, že slované literatury vznikaly na evropských kulturních křižovatkách jako produkt mediteránního kulturního typu: právě zde Wollman antcipoval podobné snahy Dionýze Ďurišina a italských komparatistů.⁸ Nehledě na složité historické osudy jednotlivých slovanských pospolitostí (tatarský vpád u východních Slovanů, turecké války u jižních, germanizační tlak u západních) vidí Wollman kontinuitu slovanskou a evropskou, neboť nebylo možno zabránit průniku a proudění literárních látek: navíc se Slované neuzavírali ani prouděním východním (Byzanc a Asie). Z tohoto hlediska mohl Wollman konstatovat, že „*slovanské literatury byly bohatší než literární průměr západoevropský o vlastní hodnoty*“⁹, že sdílely stejné nebo podobné hodnoty, takže „*na literární mapě Evropy slovanské oblasti byly by zakresleny asi týmiž antro-*

7 Wollman, F.: *Slovesnost Slovanů*, Brno 2012, s. 121–122.

8 *Il Mediterraneo. Una rete interletteraria. La Méditerranée. Un réseau interlittéraire. Stredomorie medziliterárna sieť*. A cura di Dionýz Ďurišin e Armando Gnisci. Roma 2000.

9 Wollman, F.: cit. dílo, s. 440.

*pologickými barvami a týmiž zónami historických epoch a myšlenkových proudů; jen snad by byl rozdíl v stupni barev a v síle pruhů. Ale kromě toho přistupovaly by mezislovanské odstíny barevné a daleko složitější síť vlivů mezislovanských, zvláště v oboru látkovědy a také v typologii. Toto mezislovanské plus není způsobeno jen dědictvím byzantské kultury a ortodoxií, není jen podmíněno více méně organickým zasahováním západoevropských vlivů, leč též jejich přijetím, výběrem a způsobem zpracování.*¹⁰

Z dnešního hlediska je pozoruhodné, jak přirozeně a nenásilně včlenil Wollman do svého výkladu korpus české literatury, kterou chápe jako přirozenou součást slovanského světa se všemi rysy západního, latinského a katolicko-protestantského kulturního vlivu.

S tím také úzce souvisí Wollmanův narativní přístup spočívající na bohatém, metaforickém jazyku a košaté, chtělo by se říci barokně sklenuté větě. *Slovesnost Slovanů* je umně vyprávěný příběh vycházející v podstatě z cestopisné, putovatelské literatury pojednávající o tom, jak se nějaký jev střetá s jiným, jak s ním vytváří nový celek, jak působí, jak literatura a její tvar vyrůstají ze vzájemné genetické spojitosti, že izolace a tzv. čistota de facto neexistují, že vše má své hlubinné i povrchové souvislosti, a to zjevné i skryté, že literatura je reflexí individua i národní pospolitosti. Esejističnost, uměleckost svého příběhu zdůrazňuje Wollman výběrem funkčních archaismů, které dodávají jeho dílu jakoby historickou dimenzi. Současně je však Wollmanův jazyk také moderní nebo ještě přesněji modernistický v užívání internacionalismů a vůbec evropeismů jako prostředků terminologických a také esteticky ozvláštňovacích. Homologie forem projevuje se tedy v tomto díle nejen v prolínání popisovaných literárních jevů, ale přímo v slovesné struktuře narace budované na prostupování archaizovaného a modernizovaného lexika. Estetika a umělecký tvar znamenají také jistý díl vcítění: v tom byl Wollman skutečným představitelem své generace, která vyrůstala z pozitivistických, kulturně historických kořenů, ale současně se již sytila podněty duchovnědy, psychologie a strukturní morfologie. Nehledě na barokně sklenutou větu maximálně využívá zkratkovitého vyjádření, v němž koncentruje jak kondenzované biografické údaje a stručnou charakteristiku tvorby, tak průnik do látky artefaktu. Dynamismus, pohyb, prostorové vidění literatury je základem jeho pojetí geograficko-geopolitického a morfologického celku slovanských literatur. Jeho areálové pojetí může být ve své střízlivosti stálým vzorem pro koncipování moderních areálových studií: takto vznikalo také brněnské pojetí filologicko-areálové.

10 Wollman, F.: cit. dílo, s. 440.